

Història i arqueologia

Enviat: 16/01/2021

Acceptat: 06/04/2021

El procés de creació d'una base militar. Pujalt i el XVIIIè cos d'Exèrcit (1938-1939) (1)

Francesc Closa Salinas ^{1*}

¹ Universitat de Lleida / Centre d'Estudis Comarcals del Segrià (CECS)

* Correspondència: fclosa75@hotmail.com

Resum: La caiguda del front d'Aragó, els mesos de març i abril del 1938, suposà la retirada de l'exèrcit de l'Est i la necessitat de reorganitzar tots els seus serveis per tal d'intentar frenar l'enemic i protegir Catalunya. Entre aquests va ser urgent reubicar, crear i organitzar de nova planta una base d'instrucció per a la formació dels futurs soldats del XVIIIè Cos d'Exèrcit Republicà. La petita població anomenada de Pujalt, al lindar amb la Segarra, va ser-ne l'escollida. Durant quasi 9 mesos els militars la transformaven fins bastir-ne una base de nova planta apta per a la conversió dels civils en soldats.

Paraules clau: Guerra civil, Pujalt, XVIIIè Cos d'exèrcit, instrucció militar.

Abstract: The fall of the Aragon Front, in March and April 1938, required the withdrawal of the East Army and the need to reorganise all its services in order to try to curb the enemy and protect Catalonia. Among these was the creation and organization of a new training base for the formation of future soldiers of the 18th Republican Army Corps. The small village of Pujalt was chosen. For almost nine months the military transformed it into a new base for the transformation of civilians into soldiers.

Keywords: Spanish Civil War, Pujalt, 18th Republican Army Corps, military instruction.

El desenvolupament de la guerra civil espanyola afectà directament l'estructura, la metodologia i els centres emprats per a l'organització i ensinistrament dels soldats i oficials de l'exèrcit republicà. Quan s'inicià l'ofensiva del general Franco al front d'Aragó —el 9 març del 1938— pocs s'esperaven el ràpid enfonsament d'aquest. De fet donaren un cop letal a l'adversari. Les forces nacionals, en vista que els seus objectius s'acomplien, no solament travessaren la línia del Cinca, sinó que decidiren ocupar la capital del ponent català i prendre posicions al llarg del marge dret del riu Segre i la Noguera Ribagorçana. Les característiques generals que prenia la guerra durant el mes de març de 1938 dugueren a Vicente Rojo a analitzar la possibilitat d'un lent i alhora limitat replegament estratègic dels fronts de guerra. Ara bé, això no suposava una retirada definitiva doncs no contemplava la rendició. Es tractava de donar temps per a per a la recuperació del major nombre de tropes disperses i aconseguir ensinistrar el màxim de soldats i oficials. Per tant, segons Rojo, només hi cabia una possibilitat: “*el necesario mantenimiento de la guerra, continuándola hasta el fin*”(2). Al cap de dos dies que Rojo publicà aquesta reflexió, l'Estat Major Central es reunia per tal d'analitzar la urgent situació del conflicte a Catalunya i la proposta del general Rojo. El comandament de l'exèrcit republicà publicà un document on fixà les seves prioritats. Hi havia dos objectius essencials: frenar l'avanç de les tropes franquistes cap a València i conservar les actuals fronteres per raons polítiques i econòmiques (3).

La caiguda de Lleida (Sagués, 2003 i 2014) va provocar una autèntica crisi de moral a la zona republicana i va tenir fortes conseqüències polítiques i militars. L'exèrcit Popular, creació de Largo Caballero, Prieto i Rojo, estava al límit del col·lapse. Els mals resultats militars produïren que Prieto perdés la cartera de Defensa. En el nou govern, format el 6 d'abril de 1938, Negrín reuní en la seva persona els càrrecs de president del Govern i Ministre de Defensa. Sota la seva direcció, Vicente Rojo endegà un rellevant procés de reorganització militar dirigit a resistir. Entre els principals canvis estructurals hi hagué el nomenament del coronel Juan Perea com a substitut del general Sebastián Pozas al front de l'exèrcit de l'Est. Uns dies després, concretament el 10 d'abril de 1938, Negrín signava a Barcelona un nou document —classificat com confidencial, secret i amb l'ordre de destruir-lo després de llegir-lo— que constituïria l'essència dels aspectes fonamentals per a la futura organització del reclutament i formació dels futurs soldats (4). Els seus punts serien procurar aixecar la moral de l'Exèrcit Popular i recuperar tot el personal possible. Paral·lelament s'aprovaren tot un seguit de mesures polítiques i militars encaminades a vigoritzar l'organització, la instrucció i l'acció de la tropa i alhora incrementar-ne la seva moral (5). Reproduint les paraules de Salas Larrazabal: “*la llegada de Negrín al Ministerio de Defensa señala una clara aceleración del proceso que, iniciado por Prieto, abocaba a un renacer del viejo Ejército. (...) el nuevo hallaba su expresión en una estructura militar de tipo tradicional, fuertemente jerarquizada*” (Salas, 1973: 1877). Aquest document del 10 d'abril és importantíssim ja que constituí el punt de partida que donà lloc a la creació de la base d'instrucció del XVIIIè Cos d'exèrcit republicà a Pujalt, epicentre del present article, i en definí les seves funcions. D'aquest extens text ens interessa el segon punt ja que realitzava previsions relacionades amb la reorganització de les forces militars. Aquest comprenia dos aspectes bàsics: un primer referent a les tropes que orgànicament constituïen els Exèrcits i un segon relacionat amb tots els organismes de tropes o serveis que hi funcionaven conjuntament. Relacionat amb el primer aspecte s'ordenava que es donés vida —urgentment— a les Bases d'Instrucció Divisionàries en les quals funcionarien —de manera permanent— equips d'instructors destacats del personal de les Brigades i Divisions. Aquestes grans unitats tindrien, doncs, com a organismes propis les Brigades que les integraven i les Bases d'Instrucció. Treballarien intensament per tal de preparar el personal de reclutes mobilitzats o recuperats que haurien de reintegrar-se a les unitats combatents i constituïrien organismes fixes que funcionarien en les localitats que per a cadascú s'indiqués, disposant en elles de locals per a l'allotjament d'un mínim de 1.000 homes i de camps d'instrucció. Aquests organismes podrien estar enclavats en la zona dels Exèrcits o bé en les de l'interior per tal de poder explotar al màxim les condicions d'allotjament i de Camps d'Instrucció dels que es disposen en aquells moments. Servirien

de base de reorganització de les divisions o de les brigades a les quals pertanyessin quan per les circumstàncies de guerra es veiessin obligats a desplaçar les seves unitats a la rereguarda per a reorganitzar-se. Inicialment se'ls assignaria una dotació de reclutes amb els quals s'anirien cobrint les baixes que es produïssin en les Unitats. Per tant, no tindrien un nombre fix de persones. Aquest li seria destinat mitjançant s'anessin verificant les cries des dels CRIM o des dels Centres de Recuperació. Per tal de complir amb els propòsits emanats des de l'alta estructura militar republicana, s'ordenà que els caps d'Exèrcit donessin amb urgència les ordres necessàries per tal d'assegurar urgentment la constitució de les Bases d'Instrucció amb el personal necessari i indispensable. Aquest el conformarien un Cap i un nombre indeterminat d'Oficials i auxiliars de tropa. Paral·lelament a la reorganització de les unitats combatents, es verificaria la dels organismes de rereguarda i especialment la dels Centres d'Instrucció, Batallons de Rereguarda i CRIMs, treballant els primers activament en la formació i perfeccionament de comandaments, col·laborant els segons en la tasca de recuperació i, en darrer lloc, posant en activitat els darrers la seva funció essencial, és a dir, la instrucció dels contingents que s'haurien d'incorporar a files. Finalment establia com a "*indispensable y obligatoria*" el suport del món civil. Així ho palesa el següent fragment: "*Por lo que a la prestación de recursos se refiere, las autoridades locales están obligadas a facilitar cuanto estén en su mano para alojamiento, mantenimiento, transporte y suministro de los materiales con que se cuenta en los pueblos y puedan ser útiles a las funciones de guerra...*"(6) Aquesta idea, com analitzarem posteriorment, quedà clarament materialitzada en la base d'instrucció de Pujalt i comportà, en diverses ocasions, enfrontaments entre les dues parts implicades. Paral·lelament s'ordenava que els caps de les Brigades mixtes "*procedan a la organización de las Academias para cabos y Sargentos, cuyos cursos deberán empezar el próximo día 1 de mayo*" (7). La reorganització del GERO estava en ple funcionament.

Per què Pujalt?

Desconeixem les raons oficials per les quals el comandament del XVIIIè CE optà per Pujalt. Tampoc som conscients de qui sorgí la iniciativa. Malgrat tot, hi ha una sèrie de raons que potser es van tenir en compte. Pujalt quedava a mig camí entre el front de guerra —situat aproximadament a uns 60 quilòmetres— i les grans ciutats de la rereguarda catalana, com Barcelona i Tarragona (8). Es trobava propera a les principals vies de comunicació de la Catalunya central, cruïlla de camins entre Tàrrrega, Cervera, Agramunt, Ponts, Calaf, Igualada i Manresa. Altrament, en moltes d'aquestes poblacions s'instal·laren els principals centres de decisió militar de l'exèrcit de l'Est (9). Entre aquests hi destacà sobretot Calaf (Closa, 2004) on s'hi ubicaren i concentraren serveis del GERO (10). Hi albergava, entre d'altres, el parc central d'enginyers, l'escaló regulador d'enginyers —que es trobava a la casa Cros— un dels tres tallers de l'exèrcit de l'est, un dels sis tallers mòbils del citat exèrcit, el dipòsit de municions número 3, diversos centres d'emmagatzematge de benzina i una valuosa estació ferroviària per on circulaven els trens encarregats de l'avituellament del XVIIIè CE. Pujalt també podia oferir un important suport logístic i organitzatiu. En aquells moments disposava d'energia elèctrica, telèfon (instal·lat el 1937) així com de nombrosos locals, edificis i pallisses que podien emprar-se com espais d'equipament per al confort de la tropa (11). Altrament, disposava de nombroses matèries primeres —especialment fusta i pedra—, recursos alimentaris —gràcies a una economia centrada en explotacions agropecuàries— i accés a fonts hídriques, com les fonts de la Tusquella. Altrament, era un paratge solitari, tranquil, assossegat, suficientment allunyat del front de batalla i de l'avantguarda bèl·lica que facilitava la instrucció dels nous reclutes i alhora el descans d'aquells que havien patit la crueltat i els estralls de la guerra. Finalment podem destacar que oferia nombroses possibilitats i mitjans de camuflatge gràcies a la presència de múltiples i densos zones boscoses, especialment l'Obac de les Escomes i la Muntada.

Què s'hi feia

Qualsevol base militar republicana de l'època estava destinada a la instrucció teòrica i pràctica dels elements bàsics i essencials que havia d'aprendre un soldat d'infanteria. Es tractava de proporcionar-los un mínim de preparació i formació militar, és a dir, fer-los aptes i capacitar-los per al correcte desenvolupament de la tasca que tenien encomanada: el combat. Aquest es basava en la instrucció pràctica i classes teòriques. En períodes normals s'executaven en llocs diferents, és a dir, campament i quarter. En canvi ara els farien conjuntament en les noves bases d'instrucció. Dit en altres paraules, el campament i/o base d'instrucció esdevenia per al recluta la primera introducció i, molts cops, l'única immersió en l'estructura i moralitat de la institució militar republicana. El treball essencial dels monitors seria, conseqüentment, esmerçar-se en fer-los pensar i actuar com a militars superant el pas de la vida civil a la castrense. La funció bàsica de Pujalt era l'educació militar en l'arma d'infanteria. Normalment durava, aproximadament, uns quinze dies. Després d'una accelerada instrucció de caire militar, física i política ja estaven preparats —almenys això afirmaven els seus caps— i capacitats per a entrar en combat. Jacques Gonzalez (2002: 150-161), fill del segon comandant de la base d'instrucció militar de Pujalt, afirmava que s'hi realitzaven sempre i a les mateixes hores els mateixos rituals castrenses. Les tasques desenvolupades per la infanteria les hem agrupat en cinc (12). En primer lloc, la instrucció en ordre tancat. Consistia en ensenyar-los com moure's i desplaçar-se formant una unitat cohesionada en situacions que no eren les pròpies del combat. En la praxis es materialitzava en la marxa militar amb o sense el fusell a l'espatlla i contínues mitges voltes. Tot seguit la instrucció pràctica de tir, és a dir, l'aprenentatge del correcte ús de l'utilatge militar. La realitzaven en el camp de tir adjacent a la base que construïren els propis soldats de Pujalt. La pràctica esportiva també jugà un paper fonamental en la formació dels nous soldats atès que consolidava la disciplina física i els permetia estar en perfectes condicions físiques per afrontar les dificultats del combat. La revista *La Trinchera*, portaveu de la divisió 27, ho resumia a l'afirmar: "*el deporte ayuda a mejorar la constitución física y la fortaleza de los soldados que, después, en el combate, rinden más y con menos cansancio y esfuerzo*" (13). Per al seu òptim desenvolupament comptaven amb un excel·lent camp d'esports —inaugurat a les darreries del mes d'octubre de 1938 (14)— i una pista d'obstacles militars. En quart lloc, la instrucció de combat. Conjuntament amb el tir i l'ordre tancat constituïen les primeres tècniques que el recluta havia de dominar durant el període d'instrucció militar. El situava i el familiaritzava amb les tècniques de combat reals i era el moment en el qual podia posar en pràctica tot l'aprenentatge adquirit prèviament (disciplina, tir, esforç i condició física, orientació...). En darrer terme tindríem la instrucció ideològica consistent a inculcar al futur soldat la transcendència de la seva missió com a representant de l'ideal republicà. El Comissari de la base era l'encarregat d'instruir moralment la tropa (15). Havia de presentar la instrucció militar com un fet viu, dinàmic, imprescindible per a formar-se i vèncer l'enemic (16).

Una segona tipologia funcional de la base era la de servir com a zona de descans, esbarjo i refresc dels soldats que havien lluitat a primera línia de foc. Alhora permetia la reorganització i recuperació dels seus efectius humans. S'hi estaven entre vuit i deu dies. Descansaven, feien instrucció, anaven al tir i d'aquí ja en sortien enquadrats en noves unitats plenament formades i operatives. L'assossegament que oferien els paratges naturals de la vila la convertien en un lloc idoni. Pujalt també es convertí en una zona de pas on s'hi allotjaven, puntualment, els reclutes assignats al XVIIIè CE que es traslladaven des dels seus punts d'origen a la destinació militar final (17) (Aguadé, 2004: 83-86). En aquesta població anoienca també hi anaren a parar soldats provinents dels centres hospitalaris militars que després de ser ferits precisaven d'un temps de recuperació (18) (Parrera, 2006). Finalment, hem documentat la realització de cursos d'especialització, especialment nombrosos a partir d'octubre de 1938. Entre aquests hi destaca el de capaciació d'observadors del XVIII CE els quals, posteriorment, serien enviats a l'Ebre. La seva durada fou de quinze dies i el dirigiren el tinent Otilio Alba i el senyor Antonio Valderrama (19).

Estructura

Des d'un punt de vista merament militar, una base d'instrucció i ensinistrament hauria de contenir i comptar amb tot el necessari per a la realització de la tasca que té encomanda amb la mínima dependència de l'exterior. Això suposa que per a ser operativa hagi d'autoabastir-se i proveir-se —durant algun temps— d'aliments, aigua potable i altres necessitats vitals per tal que els seus soldats sobrevisquin en condicions adverses.

La base d'instrucció del XVIIIè cos d'exèrcit es planificà com una instal·lació militar de nova planta ubicada en una zona estratègica. La seva estructura espacial requeria nombrosos condicionants, és a dir, tot allò necessari per a la realització de forma òptima, autosuficient i sistemàtica de la missió que tenia encomanada. Per això era important la recerca d'un bon marc físic on poguessin executar-se totes i cadascuna de les necessitats i activitats diàries de la vida militar, com la instrucció i l'entrenament físic. Alhora, hauria de donar resposta a tot un seguit d'elements complementaris i imprescindibles per al seu idoni desenvolupament. Fem referència, entre d'altres, a l'avituellament diari, la higiene i el descans. Totes elles possibilitarien mantenir cohesionat el grup.

La primera tasca dels soldats i oficials que arribaren a Pujalt va ser la de preparar els espais que allotjarien a ells i els futurs soldats, la seva atenció alimentària i altres qüestions d'intendència (roba, calçat, provisió d'armament, condicionament adequat d'edificis). Inicialment la seva organització es basà en improvisar solucions als problemes immediats del dia a dia fins que es possessin en marxa els serveis necessaris per al funcionament de la base. Es tractava d'oferir-los i dotar-los dels serveis i infraestructures necessaris. Des del primer moment dugueren a terme l'autorealització, autoconstrucció i modificació de tots aquells espais i equipaments que necessitaven. Aquests treballs els realitzaren sense gaire esforços gràcies a l'origen laboral i professional de molt d'ells —paletes, fusters, ferrers— que possibilitaven i facilitaven les tasques. D'altra banda caldria tenir en compte la impunitat amb la qual els militars exerciren el seu poder. Per albergar als soldats es procedí amb el confinament de diversos edificis del municipi tant civils com religiosos, així com diverses cases, magatzems i terrenys particulars.

L'ocupació del terme municipal per part dels militars republicans va centrar-se bàsicament en tres espais geogràfics. En primer lloc el propi recinte urbà. En ell s'instal·laren, entre d'altres, el *Hogar del Soldado*, la intendència, l'hospital de la base, la presó i la casa del comandant. Ben a prop, al bosc dels Obacs en la zona de la Muntada, hi van bastir nous edificis que van albergar els barracots, les latrines, els refugis antiaeris, les cuines, les defenses antiaeris i el teatre. Per cert, tots aquests espais i el Centre d'Interpretació (20) constitueixen en l'actualitat part de les instal·lacions rehabilitades, museïtzades i visitables del Memorial de l'Exèrcit Popular de Pujalt (21). Gràcies a la fèrtil i continuada iniciativa de l'equip de govern municipal i el suport de diverses institucions públiques (22), s'ha aconseguit el manteniment i creixement del museu (23) (Mapa 1).

La tercera ubicació principal és al trencant de la carretera que uneix Ferran amb Calaf. Allí es construí una gran i equipada zona esportiva amb camp de futbol, pista d'atletisme, pista americana, tribuna per a les autoritats i dutxes. Finalment, en el sector de la Tusquella, hi havia hi havia els rentadors amb un canal de 50 metres i a uns 2 quilòmetres, aproximadament, podem veure el camp de tir.

Per a la redacció del present article, hem dividit els espais i dependències de la base en quatre apartats diferents segons els objectius que tenien assignats.

Zones comuns a la tropa

Són essencials doncs serveixen per albergar de la manera més còmoda possible un nombrós grup de reclutes durant un temps determinat, en el cas de Pujalt al voltant de quinze dies. Els conformarien tots aquells espais físics on realitzarien conjuntament els actes quotidians que comporta la vida castrense. Són zones destinades a l'oci, les pernoctacions, l'alimentació i la higiene personal. Analitzem-los més detalladament.

El primer i més urgent que s'havia de construir eren habitacles per a la pernoctació dels soldats. A Pujalt n'hem detectat tres tipologies diferents. Els primers són els allotjaments semisoterrats (24). Possiblement corresponen a iniciatives particulars, per tant al marge de la planificació militar, atès que la construcció era molt més irregular que la resta d'espais documentats. Les fonts orals ens parlen d'una certa flexibilitat en aquest aspecte, sobretot amb els soldats que estaven llargs períodes al campament i buscaven majors comoditats. Es tractava d'espais semisoterrats, la construcció dels quals anava precedida per un gran rebaix del terreny, a sobre del qual es construïa la coberta, normalment sobre algun mur que alçava l'interior. Els sostres eren fets amb bigues, lloses de pedres i uralites, i coberts amb terra. A la majoria d'aquests espais es va documentar com a mínim una combustió a l'interior. (Mapa 2)

Una segona tipologia són els barracons. Segons els testimonis orals entrevistats, el primer barracó que els militars instal·laren a Pujalt era molt rudimentari. La seva vida va ser efímera. Va desaparèixer ben aviat perquè no responia a les creixents necessitats de la base. El substituïren diversos barracots de fusta, uns allotjaments per a soldats totalment organitzats i planificats. Al principi el seu nombre era mínim i el seu creixement va ser proporcional a les exigències de la guerra. Sobre la zona del refugi i el polvorí, excavats a la muntanya, en dues terrasses de terreny llargues i estretes, els soldats talaren els arbres necessaris per a bastir-hi un seguit de 18 barracots on albergar-hi els homes que havien de rebre instrucció. La zona de bosc, anomenada els Obacs de la Muntada, però, tenia propietaris. Els oficials de la base, com en altres ocasions, requisaren aquelles terres —que pertanyien a cal Ponso, del Solé, les dels senyors Baiona, Franquesa i Casanova, totes elles a la zona de la Muntada, sense donar cap tipus d'explicació ni d'indemnització. L'excavació arqueològica d'aquest espais d'habitatges ens ha permès documentar la construcció de dos terrasses aptes per albergar-hi els barracons. La primera va ser totalment ocupada, habilitada i construïda. En canvi a la segona s'hi observa una primera fase totalment construïda i funcionant i una segona que en el moment de l'evacuació —front l'arribada de les tropes franquistes— s'estava construint i que no va arribar a funcionar mai. El sistema constructiu implicava diferents tasques: tala dels arbres i neteja del sector, anivellament de la pendent original de la muntanya amb mitjans manuals, la construcció d'un mur de pedra seca i el posterior reompliment amb les terres que es produïen fins aconseguir l'anivellament de l'espai. Amb tot plegat s'aconseguia preparar la plataforma i dotar-la de major amplada per a començar les tasques de construcció del barracot i preparació de les diferents estructures. L'aigua de la pluja s'evacuava per canals excavats a tal efecte que passava per l'espai que quedava entre el terra del rebaix i la base del barracó. Els emplaçaments dels barracons presenten dues mides diferents: mentre que els de la plataforma inferior eren de 4,5 m. d'amplada i 17 m. de llargada, els de la superior eren de 6 m. d'amplada i entre 30 i 36 de llargada. Això indica que possiblement hi havia una distribució diferent de cada terrassa: mentre que a la inferior els barracots estaven col·locats de manera individual, és possible que a la superior s'instal·lessin de dos en dos, l'un a tocar de l'altre. En ambdós casos tots els indicis fan pensar que seguien paràmetres semblants. Estaven construïts de fusta, amb una coberta de doble vessant feta d'uralita vermella i blanca generalment recoberta només amb brancatge i terra com a mesura de camuflatge. Per tant gaudien d'un doble sistema amb el qual protegir-se dels avions de reconeixement enemics: el citat més la zona boscosa on s'ubicava. Per l'est tenien un accés a un passadís que comunicava amb les portes de fusta de cada barracot que estaven l'una davant de l'altre. El barracot s'assentava sobre unes fustes clavades a terra a manera que la base de l'edifici quedava enlairada, fet que protegia la base del

barracot de la humitat. L'exterior dels barracots estava pintat de color verd blavós, color que s'ha conservat en algun fragment de les fustes recuperades. En la plataforma inferior es van construir unes escales de pedra seca cada dos barracots que donaven accés al camí inferior per on circulava la tropa en aquesta primer nivell de barracots. N'hi ha un, però, que presenta unes dimensions totalment diferents a la resta. S'ubica a l'extrem sud-est de la plataforma superior. Les seves dimensions aproximades són d'uns 7,20 metres d'ample per 33,5 de llargada. Els pujaltins el coneixen com el barracó del teatre ja que s'hi celebraven actes festius i lúdics —teatre, ball, celebracions— en les quals hi participaven tant els soldats de la base com la població autòctona.

La tercera tipologia d'habitaclles les constitueixen les tendes còniques o de tipus suís. Es tracta d'una zona d'allotjaments formada per un conjunt de dotze emplaçaments de tendes construïdes al llarg de dues terrasses conegudes popularment pels pujaltins com les "*chaboles rodonas*" i "*els suïzos*". En la terrassa superior n'hi ha set identificades mentre en la inferior n'hi ha un total de cinc. Les tendes són estructures circulars de 6,20 metres de diàmetre, amb una base de pedra d'una altura aproximada d'1 metre (probablement per evitar l'entrada de l'aigua de la pluja a l'interior) i una estructura circular al centre d'1'10 metres de diàmetre, on devia haver-hi el puntal de fusta que subjectava la lona que les cobria. Juntament amb el conjunt d'emplaçaments es va construir al seu voltant un sistema d'evacuació de les aigües, sobretot les pluvials, per tal de donar-los sortida i evitar que entressin a l'interior dels allotjaments. Darrere de cadascuna de les tendes es va bastir un conjunt de canals, excavats al terreny, que desviaven l'aigua cap a les terrasses inferiors. Durant les intervencions arqueològiques al sud-est de la terrassa superior es van recuperar nou esglaons d'una escala, fets amb lloses de pedres amb unes dimensions de 4,20 metres de llargada i 1,10 metres d'amplada, que comunicava la zona de les tendes suïsses amb la part més elevada del campament. (Figura 1)

La presència de nombrosos soldats repartits pel terme municipal portà aparellada la construcció de nombroses latrines. D'antuvi, eren molt senzilles. Servia com a comuna una rasa allargada excava al terra, com una trinxera, sense tassa i dissimulada amb parets construïdes amb materials peribles com les canyes. Algunes d'elles van evolucionar a petits espais de fusta, d'un metre i mig aproximadament amb un foradet a terra i un pou mort. S'hi han detectat tres ubicacions diferents. Tanmateix, segons el relat del soldat Manel López el més habitual era fer les necessitats fisiològiques al camp, "en qualsevol lloc estava bé" (25). Ens han arribat vestigis de les construïdes a la zona dels barracons. La latrina que ha pogut documentar-se arqueològicament presenta un gran retall, fet als nivells geològics amb les següents mesures: 2,20x2 i 30x5,30 m. L'interior estava recobert per uns murs, que feien de parets, dels quals n'han quedat algunes restes. Sobre ells devia subjectar-se i recolzar-se un entarimat de fusta que cobria el forat, que quedava tapat per unes parets fetes d'elements vegetals peribles, especialment canyes.

Els soldats del XVIIIè CE no estaven tot el dia fent guàrdies i instruint-se. També hi havia temps per a l'oci i l'esbarjo. A aquests efectes es bastí un *Hogar del Soldado* i una cantina. El primer s'ubicà a cal Casteller, conegut popularment com el cafè de dalt. Aquest era —segons el parer d'alguns periodistes republicans— un espai vital per a impulsar la confraternització entre els reclutes, un lloc de lleure i cultura on els soldats podien instruir-se i alfabetitzar-se aprenent a llegir i escriure. Eren centres d'estudi "*pensados únicamente en la capacitación de nuestros soldados, a fin de que, en un futuro muy próximo, y lejos de la pesadilla de la guerra, éstos tomaran parte directa en la formación de la nueva sociedad, a cuya contribución todos los sacrificios que nos imponamos serán pocos*" (26). Per tant, s'emprava per activitats essencialment intel·lectuals puix que, generalment, hi albergava una biblioteca, un centre d'ensenyament i a més a més organitzaven cursos de capacitació per als militars (27). Els soldats podien anar-hi a alfabetitzar-se, escriure als seus éssers estimats o a llegir la premsa de l'època, segurament editada per propi cos d'exèrcit i el GERO.

El *Hogar del Soldado* de Pujalt fou inaugurat a principis del mes de maig de 1938. El conformaven una sala per a la instrucció primària dels soldats, una sala de fumadors i una biblioteca (28). La premsa de l'època el descrivia d'aquesta manera:

“el salón, que hasta la fecha habia servido de Salón de Baile, en donde monotonamente se divertía la juventud del pueblo, aparece adornado con retratos de los hombres más representativos de nuestro glorioso Ejército: Miaja, Del Barrio y otros, pintados por artistas de la Base: hay en todos los cuatro costados de la sala inscripciones alusivas al acto, fragmentos de los últimos discursos del Presidente del Gobierno, camarada Negrín; otras alusivas a la unidad del Ejército, a la disciplina.” (29)

Els soldats també tenien la possibilitat d'anar a la cantina, un altre dels llocs de reunió, esbarjo i conversa entre reclutes i soldats. L'església de Sant Andreu es va habilitar amb aquesta finalitat. Va ser incendiada durant l'estiu de 1936 per un grup d'anarquistes incontrolats provinents de Calaf. Durant 1938 les tropes republicanes l'habilitaren com a cantina. Hi instal·laren un piano, dos billars i una antiga cafetera russa. Era el lloc d'esbarjo dels soldats de la base d'instrucció i d'alguns joves de Pujalt on se servien cafès, refrescos, begudes alcohòliques i cada diumenge s'hi realitzaven festes.

L'obtenció de l'aigua potable per a la higiene personal, rentar la roba i la cuina arribava des de les fonts de les Tosquelles ubicades —aproximadament— a uns 200 metres del polvorí. Els militars canalitzaren l'aigua de la Tosquilla mitjançant la construcció —cada 10-15 metres— de registres i tres grans rentadors. El primer d'ells, conegut com “el dipòsit” normalment s'utilitzà com a cisterna on els militars anaven a cercar aigua que omplien en camions o bé en botes carregades sobre mules per a transportar-les fins a les cuines. Hi bastiren un segon safareig allargat de no grans dimensions i una colla de piques graonades per donar abast a la nombrosa tropa que hi havia. La població civil també emprava l'aigua dels rentadors, però com que no n'hi havia per a tothom usaven la de la pluja emmagatzemada en cisternes i pous i la d'altres fonts del terme. Se'n bastí un tercer realitzat amb pedra i amb unes dimensions aproximades als tres o quatre metres de llargària, amb un sistema de canalització d'aigua i desguàs que mai s'arribà a inaugurar, atesa la direcció que prenia la guerra vers el gener del 1939.

Un altre dels aspectes fonamentals, bàsics i imprescindibles de qualsevol base d'instrucció era donar de menjar a la tropa i l'oficialitat. Per tant les cuines, els ranxos i l'emmagatzematge d'aliments esdevindrien elements de primer ordre. Una antiga pallissa que va ser reaprofitada per a la instal·lació d'una de les cuines del campament. Les intervencions arqueològiques han posat de manifest que es tractava d'un espai quadrat de 49 m² al qual s'accedia des d'un empedrat. Estava feta d'obra amb una paret aproximadament d'un metre d'altura. Al seu interior hi havia uns fogons que s'estenien tot un costat allargat de la barraca construïts amb pedra, oberts per la part davantera amb unes reixes i uns forats per a les cendres i el carbó. Al sostre s'obriren uns forats que s'empraven com a xemeneies per on sortia el fum. També s'hi han localitzat un forn i una aigüera. De fet es tractava d'una pica rectangular feta amb una capa prima de ciment sobre un mur de pedres la qual s'omplia des de l'exterior mitjançant una canalització d'uralita que travessava el mur nord de l'àmbit. A la part del darrera hi havia una carbonera on feien carbó amb la llenya del bosc; per tant cal pensar que les cuines funcionaven amb carbó. Aquest àmbit difereix de la resta dels espais del campament perquè té una major qualitat en els acabats i busca la higienització. Així ho mostren el fet d'haver estat pavimentat amb rajoles i l'arranjament d'empedrat per accedir-hi. Les restes materials evidencien que posteriorment es va intentar ampliar. Ben a prop s'hi ha trobat una segona pallissa de planta trapezoïdal i de mides més irregulars (entre 3 i 4,40 metres d'amplada i entre 4 i 4,60 metres de llargada). Va ser habilitada i reaprofitada per albergar-hi soldats. Probablement hi pernociarien els militars encarregats de les tasques culinàries. Es troba ubicat en una plataforma superior i es comunicava amb les cuines mitjançant una rampa de terra. A banda d'aques-

tes cuines comunitàries destinades a l'alimentació de la tropa, els testimonis orals recorden que també es bastí un segon conjunt de cuines. En aquest cas s'hi realitzarien els ranxos per als oficials i els instructors de la base (30).

Zones de seguretat

Qualsevol base militar ha d'estar preservada d'aquelles activitats que pugui afectar-li i modificar els objectius que té previstos. Alhora ha de garantir l'actuació efectiva dels mitjans dels quals disposa així com l'aïllament convenient per assegurar la seva seguretat. En qualsevol base militar històricament ha existit una zona de seguretat perimetral diferent segons l'extensió de les seves instal·lacions. La idea és vigilar-ne els equipaments i instal·lacions, la defensa de la base front possibles atacs exteriors, impedir que els reclutes tinguessin la temptació d'evadir-se, fugir i passar-se a l'enemic o bé convertir-se en emboscats i, en darrer terme, impossibilitar l'accés dels civils. En canvi, la base de Pujalt curiosament no presentava cap sistema defensiu rellevant. No estava rodejada per trinxeres, filats de filferro, nius de metralladores, tanques ni zones estàtiques de vigilància. Ramon Coletas, pujaltí que durant la guerra era un vailet, ens relata que "hi havia camins ben fets per poder circular per tot el perímetre del campament"(31). (...) "Soldats veterans i ferits en procés de recuperació s'hi passejaven vigilant i intentant que ningú s'escapés"(32). A banda de l'esmentat, hi havia defenses antiaèries, múltiples refugis i una armeria de la qual, per cert, només en sabem la ubicació.

Ara per ara desconeixem quines causes provocaren aquest dèficit. Malgrat tot les diverses campanyes arqueològiques realitzades ens han permès afirmar i ubicar diversos búnquers, fortificacions i nius de metralladores per tal de prevenir eventuais atacs de l'enemic i frenar el seu avanç.

En els dos extrems del sector dels barracons s'han documentat dos conjunts de defenses antiaèries de característiques molt similars. Una es troba en l'Obac de les Escomes i l'altra a l'est de la zona de les tendes suïsses. El primer, ara per ara és l'únic excavat, presenta un espai circular d'uns 3 metres de diàmetre amb un pilar central —d'uns 70 centímetres de diàmetre— sobre el qual s'instal·lava una metralladora antiaèria. Al seu voltant hi havia una banqueteta, d'amplada oscil·lant entre els 10 i els 15 centímetres, en la qual probablement s'asseien dos soldats (l'un amb la metralladora i l'altre facilitant l'entrada de la cinta). Els murs eren fets amb pedres calcàries irregulars lligades amb ciment. Del sud de l'emplaçament sortia una trinxera, excavada a la roca natural, en direcció sud-oest que el connectava amb un búnquer/casamata. La trinxera tenia una planta en zig-zaga, per ampliar la defensa i facilitar que es pogués esquivar la metralla; tenint en compte la quantitat de terra trobada a l'interior, és possible que les parets s'haguessin construït amb aquest material. Al búnquer —d'1,60 metres d'amplada i 2,60 metres de llargada— s'hi accedia des de l'est. La història oral parla d'una tercera defensa antiaèria ubicada a la Mota, el punt més elevat del nucli urbà de Pujalt, tot i que no s'hi ha trobat cap mena de vestigi que ens permeti verificar-la.

En la mateixa ubicació geogràfica trobem la segona tipologia constructiva. Es tracta d'un polvorí. Generalment eren soterrats i s'hi emmagatzemaven la munició i l'armament de la base d'instrucció. El seu blindatge i les condicions d'impermeabilitat eren majors que la dels refugis com a conseqüència de les especials característiques del material que hi albergava. El polvorí de Pujalt era un túnel —de 20 metres de llargada, entre 80 centímetres i 1,80 metres d'amplada, i d'alçada oscil·lant entre els 1,60 i els 2,20 metres— que quedava molt protegit per una volta de pedra i una porta que el tancava. L'entrada n'era la part més feble per això va ser reforçada per una estructura de fusta —laterals i sostre— que li donava major consistència. La seva importància provocà que fos custodiada per un soldat de la base el qual hi feia guàrdia permanent.

Un dels perills de qualsevol instal·lació militar i civil eren els bombardejos per part de l'aviació enemiga. Gran part de les poblacions catalanes construïren al llarg de la guerra refugis on la població es resguardava dels atacs de l'aviació enemiga. En la majoria d'ocasions era una tasca encarregada, executada i molts cops finançada per la població civil mitjançant les Juntes de Defensa Passives. A Pujalt, en canvi, els bastiren els propis militars. Els testimonis orals i la consulta dels llibres d'actes del Consell Municipal, on no apareixen cap partida pressupostària destinada a refugis, així ho palesen. El seu nombre és indeterminat. Intentaren construir-ne diversos però no tots finalitzaren satisfactòriament. Les característiques del medi ho dificultà. Alguns cops es trobaven pedra i en d'altres la terra era excessivament tova i se'ls enfonsaven. Entre els que s'han restaurat i són visitables en l'actualitat n'hi ha un ubicat dins el nucli urbà, concretament a la plaça de Dalt (33). Els més coneguts, però, són els que hi ha al peu de la carretera, a mà dreta, des d'on s'accedeix a Pujalt. Aquí hi ha localitzades dues galeries excavades a la roca natural: la primera —situada a l'est— correspon a l'anterior polvorí i la segona, a un refugi antiaeri integral, amb dues boques d'accés situades a l'oest. En la construcció dels refugis antiaeris hom seguia una tècnica que consistia a fer una entrada recta d'uns 15-20 metres seguida per un túnel en forma de ziga-zaga amb el qual es pretenia protegir l'interior contra els efectes de la metralla i alhora frenar l'ona expansiva causada per l'explosió de les bombes. Les mides aproximades dels túnels eren: 110 metres de llargada total, entre 1 i 1,60 metres d'amplada, i entre 1,80 i 2,40 metres d'alçada. A l'interior hi havia passadissos que confluien en diverses sales rodones on podia albergar-s'hi més gent. Ambdues boques es trobaven unides per un passadís i els seus accessos tenien un reforç de fusta a l'entrada. A banda dels esmentats, en trobem d'altres en la zona dels barracons on s'han documentat diverses boques de refugis antiaeris. Concretament se n'observen quatre, la construcció d'almenys tres dels quals no es va concloure. Es tracta de túnels excavats a la roca natural, fets en un espai obert que generaven un petit passadís i connectava dos emplaçaments de barracots, un a cada costat. D'aquesta manera es connectaven els accessos dels edificis amb els refugis. S'hi accedia mitjançant una plataforma (6 metres de llargada i 6-7 metres d'amplada) que generava un pas entre els emplaçaments de barracots. Malauradament es troben obstruïts, fet que dificulta greument el seu procés d'excavació. Tota la població, tant civils com militars, es traslladaven als refugis i es posaven un bastó pelat (construït prèviament i molts cops el portaven lligat al coll amb una corda) a la boca, entre les dents, per evitar o almenys reduir els efectes de l'ona expansiva de les bombes els afectessin l'oïda.

Zones de treball específic de la base

En un règim bàsicament d'autosuficiència els soldats que ocupaven el campament d'instrucció del XVIII CE havien de disposar de zones de treball i serveis per a la construcció i alhora, manteniment dels seus equipaments. Entre els més destacables hi havia el Batalló d'Obres i Fortificacions. Segons el testimoni de Manuel López (34), adscrit al citat batalló, ens hem pogut fer-ne una idea. S'estructuraven en petits grups de 14-15 persones coordinats pel tinent Llongueras. López, curiosament, no van mantenir cap tipus de relació amb la resta dels grups ni tampoc amb els oficials ni els soldats que hi realitzaven la instrucció militar. De fet afirma que ells actuaven al marge del campament: "érem com una república independent". Durant els primers dies d'estància a la base ell i la resta dels membres del seu grup d'Obres i Treballs pernoctaven en les tendes de campanya suïsses. Ben aviat, però, els traslladaren al poble, concretament fins un magatzem requisat. Dormien al terra, sobre unes fundes de matalàs que emplenaren amb palla i es cobrien amb una manta. Malgrat tot passaren molt de fred durant els tres mesos d'estància en la població anoiensa. Les tasques que realitzaren eren diverses —lampisteria, fusteria, metal·lúrgia— tot i que bàsicament se centraven en activitats d'electricistes i paletes. Feien forats al terra i hi ficaven pals elèctrics per tal de fer arribar el llum fins als barracons.

L'electricitat s'estenia arreu fins i tot dins els barracons; tot el campament estava il·luminat. S'abastien de l'electricitat del poble. També instal·laren fils telefònics per tota la base amb l'objectiu que qualsevol punt estigués connectat amb el quarter central del comandant. Era un sistema de transmissions senzill basat en fils situats en rodets que anaven allargant fil telefònic. També va estar destinat a la construcció del camp d'esports. Se li encomanà que ajudés a extreure les pedres que hi havia en aquella propietat agrària fins fer-lo practicable. Finalment va dedicar-se a fer trinxeres pels voltants de la població i bastí algunes latrines(35).

La base també albergà un petit hospital. Segons els testimonis orals consultats —concretament els germans Coletas, el Gabriel Martí i el Peret Costa (36)— es trobava a cal Franquesa, a la dreta de l'església de la Puríssima. Allí també hi pernoctaven els metges que hi treballaven. Les reduïdes dimensions de l'edifici i el fet que la seva existència no aparegui reflectida en el complex entramat sanitari del XVIII CE i d'Exèrcit de l'Est ens fa plantejar la hipòtesi que era d'ús local. Per tant que només s'hi realitzaven cures de primers auxilis als soldats de la base i en algunes ocasions, com recull la història oral, als pujaltins (37).

La reparació de vehicles es realitzava en una de les dos meitats del cobert de la Casanova on quedava a resguard dels avions nacionals que passaven diàriament. Segurament el taller estava destinat als vehicles de la base, puix els de l'Exèrcit de l'Est s'ubicaven en altres poblacions (38).

Per el bastiment dels barracons, els refugis i les latrines es requeria molta fusta. Tenim documentats la tala d'uns 1000 roures provinents dels boscos d'Antoni de Solà i 700 kg de llenya de roure de Juan Delfin (39). De fet els pujaltins entrevistats comenten que moltes de les zones que actualment es conreen, abans de la guerra eren densos paratges boscosos. El seu tractament i manipulació es va solucionar amb la confiscació de l'única la serradora de Pujalt i la seva posterior ampliació.

La base gaudia d'una banda de música que assajava a l'església de la Puríssima Concepció, edifici que anteriorment a l'arribada i instal·lació dels militars s'emprà com a magatzem de queviures de la Cooperativa local. En aquest equipament també s'hi realitzaren alguns concerts. La banda participà activament amenant, entre d'altres, festes i celebracions rellevants, com els actes d'inauguració del *Hogar del Soldado* i la visita del Front Popular d'Igualada (40).

A banda dels diversos espais desenvolupats fins al moment, també en trobem d'altres que formaven part de la quotidianitat de la base. Així tenim un magatzem d'intendència i subministres, un de sabates i una presó (41). El corral del Mundeta va ser habilitat com a magatzem de roba. Els soldats també podien gaudir de servei telefònic, a cal Franquesa ja que en aquesta casa hi tenien ubicat l'hospital militar, barberia (42) i fins i tot un servei de neteja i planxat de roba (43).

Zones de pràctiques militars

Entre els elements d'aprenentatge sistemàtics dels nous reclutes trobem la formació física i la consolidació d'habilitats i coneixements en l'ús de l'armament d'infanteria, especialment fusells i armes semi-automàtiques. Per a desenvolupar-ho a Pujalt i els seus voltants els militars construïren un camp de tir i un complex equipament esportiu.

La disciplina física i l'esport jugaren un paper fonamental en la formació dels nous soldats, atès que ajudava a "*mejorar la constitución física y la fortaleza de los soldados que, después, en el combate, rinden más y con menos cansancio y esfuerzo*" (44). La seva pràctica era comuna tant en les zones d'instrucció com en el front. Hi destacaven la boxa, la lluita de corda, l'atletisme i, per sobre de tots, el futbol. Són prou significatives les paraules escrites per R. Coletas que manifesten l'impacte que aquest esdeveniment tingué sobre la població: "de no haver sabut que estàvem en guerra, hauria semblat que

estàvem preparant una vila olímpica”(45). Al llarg del 1938 s'hi bastiren diversos equipaments i instal·lacions. Com en molts altres casos es varen confiscar de terres sense cap tipus de consulta ni d'indemnització. L'epicentre el conformava un camp de futbol que tindria unes dimensions aproximades de 100 metres de llarg per 60 metres d'ample. Al seu voltant s'hi construí una pista d'atletisme de terra. Un tercer anell el conformava una pista plena d'obstacles —coneguda popularment com pista americana— on els soldats s'instruïen físicament equipats amb el vestit militar i proveïts de corretges i fusells(46). A l'altre costat de la pista hi bastiren tot el necessari per a la realització de salts de llargada amb uns fossats plens de sorra i serradures. A la part inferior de la pista poliesportiva instal·laren un gimnàs amb diverses màquines, peses i boles pesades amb les quals exercità la musculatura i algunes dutxes. Tot plegat era amarat per un sistema de megafonia amb diversos altaveus ubicats en diverses localitzacions al voltant de la zona esportiva. La seva inauguració fou molt tardana, concretament el 29 d'octubre de 1938(47). Molts diumenges s'hi realitzaren espectacles esportius —curses d'atletisme i exhibicions d'anelles— i militars o castrenses —sobretot desfilades— que rebien la lliure assistència dels pujaltins. En destaquem el festival realitzat el setembre de 1938 al qual assistiren els caps, oficials, comissaris i autoritats civils de Pujalt i de les poblacions veïnes(48) i l'acte d'homenatge als soldats de l'exèrcit republicà(49). Com afirma Senén Regí: “com que no hi havia nois, que tots eren a la guerra, quan els soldats feien festes sempre anaven a ballar a Pujalt totes les d'aquests voltants hi disfrutaven molt”(50).

Ben aprop s'habilitaren uns terrenys com a camp de tir En el camí que es dirigeix cap a la veïna població de Sant Martí de Sesgueioles —a mitja hora del campament i a uns dos quilòmetres de distància— en uns terrenys que pertanyien a Conxita Morera, hi havia el camp de tir. A la solana hi van fer una rasa (encara es conserva parcialment) i hi situaren uns ninots de fusta. Amb el toc d'una trompeta ordenaven l'inici i finalització de l'entrenament. Acte seguit els soldats s'atansaven als ninots per tal d'observar els impactes realitzats(51).

Zones depenents de la direcció

Una de les parts essencials de la base d'instrucció eren aquelles que depenien directament de la direcció, és a dir, de la persona que n'estava al capdavant i els principals oficials que l'acompanyaven.

L'actuació del comandament de la base probablement se centrà en dos àmbits principals: atendre les múltiples necessitats dels soldats i configurar una organització militar operativa. Això vol dir que entre les seves múltiples funcions hi destacarien la planificació, organització i administració dels recursos amb l'objecte que la base funcionés de la millor manera possible. Entre d'altres podríem destacar la fixació dels serveis de patrulla i reconeixement, la fortificació del perímetre, l'execució de mètodes i zones d'instrucció, el municionament, la previsió i gestió dels queviures, l'hospital...

Entre els espais d'aquest apartat hem pogut detectar la zona on es realitzava la filiació de soldats i les oficines militars Aquestes últimes s'ubicaren a la rectoria. Unes nou o deu persones amb màquines d'escriure duïen a terme tasques administratives relacionades amb la base. La casa del cap de la base i el centre de comandament se situaren a cal Casanova (52). Allí hi vivien tant el comandant “Àguila” —sobrenom amb el qual popularment es coneixia a Antonio Aguiló Collantes(53), primer comandant de la base— com posteriorment Santiago Gonzalez i la seva família. De Collantes en tenim poques notícies. Sabem que al mes de maig de 1938 ja era cap de la base i que el seu mandat es perllongaria fins al juliol quan seria rellevat per Santiago Gonzalez(54). Les notícies relatives en són poques i es redueixen al relat d'un dels fills del comandant Gonzalez(55). Sota les seves ordres hi havia un seguit d'oficials, sots-oficials i soldats el nombre dels quals no hem pogut determinar(56). L'home de confiança i mà dreta del comandant Gonzalez era Ramón Cubas Cases. Exercia la important tasca d'escrivent de l'oficial en cap i alhora també es dedicava a ensenyar a llegir i escriure a alguns infants del poble. També

tenim constància d'un segon home de confiança, Joan Olivé Porter, secretari personal del comandant(57). (Figura 2)

Les fonts orals ens parlen de la presència d'un ampli ventall d'oficials, com el comandant Jaume Cases Estort —caps dels instructors—, el capità Josep Ensenyat —dedicat a tasques culturals entre els soldats i els vaillets del poble—, els tinents Llongueras, Villajó, Serrallonga, Gratacós i Ortega i els comissaris polítics Gonar, Subirach i Feliu. Molts d'ells vivien en cases particulars i menjaven en menjadors apartats dels soldats(58). És un clar exemple de com les diverses dependències militars estan supeditat a l'escala de grau de l'exèrcit. Expressat en altres paraules, l'espai no deixa de ser res més que un reflex de la graduació, l'escalafó i la jerarquies castrense.

Sigui com sigui, hom pot afirmar que la base d'instrucció era el destí perfecte per a qualsevol militar que volgués allunyar-se del front de batalla i, per tant, de la mort. Com afirmava Manel López: "El campament de Pujalt era un petit paradís enmig de la guerra"(59).

Referències

1. El present article és una versió escurçada del llibre: *Pujalt i la base d'instrucció del XVIII cos d'exèrcit (1936-1939). Canvis, ruptures i continuïtats*, publicat l'any 2018 per la Universitat de Lleida i l'Ajuntament de Pujalt amb el suport de la Diputació de Barcelona i el Memorial Democràtic de la Generalitat de Catalunya.
2. Archivo del Partido Comunista (APC), caixa 112, carpeta 1/25, carta del general Vicente Rojo i de l'Estat Major Central al *Ministerio de Defensa*, 30 març 1938.
3. APC, caixa 112, carpeta 1/27, 2 abril 1938.
4. Archivo General Militar Avila (AGMAV), legajo 507, carpeta 1, folis 63 a 69; *Informe sobre medidas generales de tipo militar que conviene adoptar en la situación actual* (10 d'abril de 1938), foli 63.
5. Hem desenvolupat la temàtica de la instrucció tant de l'oficialitat com de la tropa republicana en el nostre article: "La instrucció militar republicana durant la Guerra Civil Espanyola (1937-1939): el cas català", *Ebre 38*, 3: 119-140.
6. AGMAV, legajo 507, carpeta 1, folis 63 a 69; *Informe sobre medidas generales de tipo militar que conviene adoptar en la situación actual* (10 d'abril de 1938), foli 64.
7. AGMAV, caixa 934, 1,5, Ejército del este. Orden General del Ejército del dia 28 de abril de 1938. La del XVIIIè CE va ser creada cap al mes de setembre de 1938: Closa, Francesc (2015): La presència militar a l'Urgell durant la guerra civil espanyola: l'escola d'oficials i comissaris de Tàrraga, *URTX*, 29: 106-119.
8. Aquest fet també es donà amb la base d'instrucció de l'XIè Cos d'Exèrcit republicà, ubicat a la població osonenca d'Orís. En canvi la del Xè Cos es trobava a Montferrer, comarca de l'Alt Urgell, més propera al front.
9. Així, per exemple, a Agramunt hi havia la direcció dels serveis d'Intendència i la del servei de Transmissions del XVIIIè CE. A Tàrraga la direcció dels serveis de Veterinària i a Cervera el principal hospital de campanya, la clínica quirúrgica i el centre d'entrega de municions, ambdós pertanyents al citat cos d'exèrcit. També hi destacarien la veïna Sant Martí de Sesgueioles, centre de reunió i distribució dels reclutes del XVIIIè CE, l'hospital de campanya de Els Prats de Rei i Sant Guim de Freixenet, on s'establí la comandància general d'artilleria de l'exèrcit de l'Est (Carbonell, 202: 177).
10. Grup d'Exèrcits de la Regió Oriental, és a dir, de la Catalunya republicana.
11. Si tenim en compte les despeses realitzades pel consistori municipal el 1937 i les comparem amb les del 1938 hom podrà adonar-se d'un important increment de la despesa elèctrica del municipi i del pagament de les mensualitats per a la utilització del servei de telefonia. És molt probable que fossin emprades per les tropes republicanes que s'hi instal·laren i que el consistori municipal es fes càrrec del dispendi.
12. Tot i això tenim constància documental que s'especialitzaven per disciplines: metralladores, ús de morters i transports de ferits, tal i com es reflecteix en l'article: (1938): "Nuevos soldados en la base de instrucción del XVIII Cuerpo de Ejército", a *Avanzar: XVIII Cuerpo de Ejército*, 4: 14-15.
13. "Monitores de Cultura Física", a *La Trinchera: órgano de la 27 División*, 1938, 17: 14. En la mateixa tesitura es manifesten altres diaris. Tot bon soldat requeria d'un cos saludable, ferm, ben format, que suportés els estralls del conflicte i la guerra: "*La educación de nuestro Ejército, esto es lo que nosotros hemos querido siempre, esto es lo que nosotros ambicionamos. Que nuestros cuerpos que hasta hoy formaban débiles y flojos, que hoy con la cultura física nos formamos fuertes y sanos... (...) esta compenetración entre vanguardia y retaguardia es la que nosotros tenemos que reforzar...*", (1937): *Nuestro Ejército. Órgano de la 3ª División*, 9: 1.
14. *La Vanguardia*, diumenge 30 d'octubre de 1938, p. 5.
15. "Los comisarios y los activistas", a *Boletín de Información y Orientación Política del Comisariado de la 60 División, XVIII Cuerpo de Ejército*, núm. 3, 23 diciembre 1938.
16. La revista militar *Nuestro Ejército* explicava a les darreries del 1938 el millor moment per a fer-ho així com els supòsits que havien de definir i explicar. Fixem-nos en l'intent d'establir uns mínims elements pedagògics: "(...) *El Comisario (...) aprovechará los actos en la instrucción para sus charlas. Es el momento psicológico mas favorable. Al terminar toda marcha, supuesto táctico etc... se celebrarán reuniones, estudiando serenamente las órdenes y como se han cumplido por la tropa y extrayendo conclusiones que le servirán de positiva ayuda en el*

- combate*”, *Nuestro Ejército. Revista Militar*, núm. 7 i 8, novembre-diciembre 1938, p. 53. Segons l'historiador Gabriel Cardona, amb la reforma de Negrín els comissaris deixaven de ser legalment la veu dels partits i sindicats dins l'exèrcit, i es convertien en funcionaris de l'administració militar, mesura que facilitava la unitat de comandaments: (1996): “Milicias y Ejércitos”, DDAA, *La Guerra Civil Española, vol. 10. Milicias y Ejércitos*, Folio, Barcelona: 54.
17. Podem exemplificar-ho amb el testimoniatge de Lluís Randé i Inglès. Natural de la població tarragonina del Catllar s'incorporà a l'exèrcit popular de la república a l'abril del 1938 quan va ser cridada la lleva del 28, a la qual pertanyia. Després de diversos dies de viatge fins al seu destí final, “*el día 30 salimos para Pujal, pueblecito a pocos kilómetros. Al atardecer, una vez por el camino y con la obscuridad de la noche, nos despistamos de camino, teniendo que volver atrás, cogiendo luego un mal camino que todavía estaba chorreando el agua de las llubias de aquellos días, llegando a este pueblo al momento que el reloj daba las dos de la madrugada del 1º de mayo. Nuestro alojamiento, igual que al otro pueblo por las pallisas. Este primero de Mayo lo celebramos estupendamente: nos daron por todo el día medio chusco y un pequeño bistec de carne por ser primero de mayo. A la mañana del día siguiente, 2 de Mayo, regresamos otra vez a Sasgaiolas*”, Aguadé i Sordé, Jaume (2004), *El diari de guerra de Lluís Randé i Inglès. Batalles del Segre i de l'Ebre i camps de concentració (abril 1938-juliol 1939)*, Cossetània Edicions, Valls: 83-84.
 18. Es el cas de Magí Morera. Exercia de portalliteres a la Brigada Mixta 95 inclosa en la Divisió 60. Va ser ferit a l'Ebre. Després de passar per diversos hospitals va ser enviat a Pujalt on s'acabà de recuperar de les ferides de guerra. El mateix li succeí al soldat Manel López. Ell va arribar-hi a les darreries d'octubre i els primers dies del mes de novembre del 1938. Formava part d'un grup d'homes operats d'hèrnies els quals estaven oficialment exempts de realitzar el servei militar. Les vicissituds del conflicte havien fet que la Generalitat revoqués l'ordre i els obligà a realitzar instrucció i, consegüentment, a enquadrar-se en les unitats existents. Aquesta va ser la causa que explica la seva presència a Pujalt.
 19. *La Vanguardia*, 23 octubre 1938: 2.
 20. Una primera aproximació a l'article Besolí, Andreu (2003): “La recuperació i divulgació del patrimoni de la guerra civil a Catalunya: el centre d'instrucció de l'exèrcit popular a Pujalt (Anoia, Barcelona)”, *Ebre* 38, 1: 117-124.
 21. <https://www.exercitpopular.org/>
 22. Entre elles la Diputació de Barcelona, els Fons FEDER de la Unió Europea i el Memorial Democràtic.
 23. Al llarg dels darrers 20 anys hi han participat diversos organismes que han ajudat a tenir una visió polièdrica de la base. Entre aquests hi destaquen la tasca desenvolupada pel Taller de Projectes, Patrimoni i Museologia del Departament de Didàctica de les Ciències Socials de la UB, les recerques arxivístiques i hemerogràfiques realitzades per Francesc Closa i les excavacions arqueològiques i el procés musealitzador endegat per Catpatrimoni.
 24. Les dades arqueològiques aportades en el següent article provenen de les memòries realitzades per Sònia Pasqual al llarg de les excavacions realitzades entre els anys 2007 i 2009. També del seus articles: Pascual García, Sònia (2009) “Actuacions arqueològiques a la Base d'Instrucció Militar del XVIIIè Cos de l'Exèrcit Popular de la República (campanyes 2005-2006 i 2007). Pujalt (Anoia)”, *Miscellanea Aqualatensia*, 2009,13, 439-462 i Pascual García, Sònia (2010): “La guerra civil espanyola i el seu patrimoni: exemples de les intervencions arqueològiques a la demarcació de Barcelona i de Lleida”, *Ebre 38: Revista Internacional de la Guerra Civil*, 4: 145-162.
 25. Entrevista realitzada a Conill el 8 de febrer de l'any 2013.
 26. González Macho, Eduardo (1937): “Hogar del Soldado del 209 Batallón”, *Nosotros: órgano de la 53 Brigada Mixta*, 1: 1.
 27. “El Hogar del Soldado”, *Revista de Estudios Militares*, tomo 1, núm. 0, juny 1932, pp. 405-412.
 28. *La Vanguardia*, núm. 23.268, 13 octubre 1938: 2.
 29. “El Hogar del Soldado”, *Horitzons. Òrgan del Partit Socialista Unificat de Catalunya*, 62, 1938: 2.
 30. S'ubicava a l'interior de la pròpia població, concretament a cal Caselo (situada a la plaça de Dalt).
 31. Coletas, Ramon (1997), *Pujalt*, treball manuscrit inèdit: 52.
 32. Afirmació realitzada per Manel López en l'entrevista realitzada el 8 de febrer de l'any 2013.

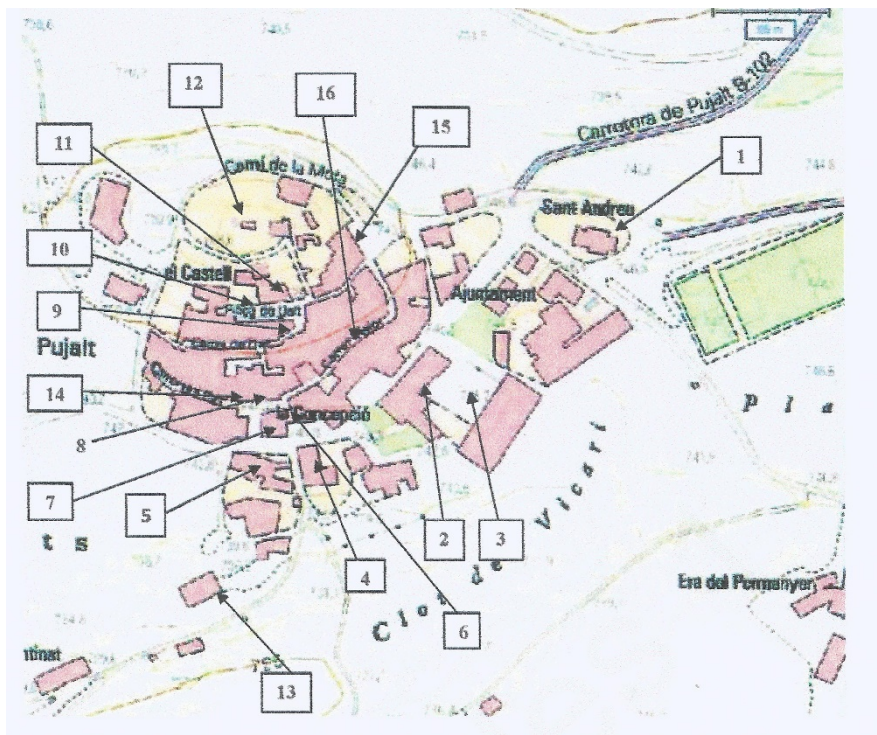
33. S'hi accedeix mitjançant unes escales de pedra. Es tracta d'un túnel excavat a la roca natural amb 19 metres de llargada, 1 metre d'amplada i una alçada que oscil·la entre amb 1'70 metres i 2'10 metres. Aquest refugi presenta la peculiaritat de tenir un reforç doble: a l'entrada trobem una volta feta de pedra amb ciment en la qual es recolzava una estructura en fusta d'uns 6 metres de llargada.
34. Va néixer i va viure els primers anys de la seva vida al barri barceloní de Gràcia. El 14 d'abril de 1938 va ser cridat —com molts altres nois catalans— a files i passà a formar part de la famosa lleva del biberó. Va participar en diverses batalles. A l'Ebre va ser ferit i posteriorment se'l traslladà a Pujalt on va ser incorporat al Batalló d'Obres i Treballs de la base.
35. López recorda que tots els dies eren exactament iguals. Els llevaven a les set del matí. Els portaven una mica de cafè malta i s'havien d'espavilar per tal d'ingerir alguna cosa sòlida. Després s'estaven tot el matí treballant o bé asseguts fumant: "la veritat és que treballàrem poc". Quan arribava el migdia realitzaven l'únic àpat que tenien garantit cada dia. Es traslladaven fins on els deien i els repartien menjar d'unes peroles. Si hi havia sort fins i tot podien gaudir de mig "chusco". Aquest fet els obligava a traslladar-se setmanalment fins a poblacions veïnes —com Sant Ramon— on compraven tot allò que trobaven. Continuaven treballant fins que es feia fosc. Aleshores tenien plena llibertat per traslladar-se fins a *l'Hogar del Soldado* i prendre's una grosella.
36. Entrevistes realitzades, respectivament, el 30 de desembre de 2012, el 8 de gener de 2003 i el 28 de desembre de 2002.
37. Aquest va ser el cas de Josep Bru. Quan era un vailet, tenia al voltant de 4-5 anys, es va clavar una punxa d'un tancat de ferro. Els seus amics i familiars el dugueren a l'hospital militar de Pujalt on els soldats el van curar.
38. Concretament el parc central estava a Igualada. Hi havia un destacament a Manresa i un altre a Solsona i tot un seguit de tallers mòbils a Òdena, el Portell, Calaf, Tàrraga, Santa Margarida de Montbui i Santa Coloma de Queralt.
39. Aquestes i altres expropiacions poder resseguir-se a: Arxiu Comarcal de l'Anoia: caixa 41: "*Relación de los objetos que han sido quitados por los rojos*".
40. "El Front Popular parla a Pujalt", *Horitzons. Òrgan del Partit Socialista Unificat de Catalunya*, 84, 18 desembre 1938: 12.
41. Ubicats respectivament a cal Solé, cal Solé Vell i a cal Paraire, a la plaça de Dalt.
42. La barberia es trobava ubicada a cal Casana. L'alimentació podien complementar-la comprant productes a l'única botiga d'ultramarins de Pujalt.
43. Aquest servei l'oferia el Socorro Roig local. El van crear unes noies de Pujalt, l'agost de 1938, per tal d'ajudar a combatents i refugiats.
44. "Monitores de Cultura Física", *La Trinchera: órgano de la 27 División*, 17, 10 diciembre 1938: 14.
45. Coletas, Ramon (1997): *Pujalt*, treball manuscrit inèdit.
46. Podeu resseguir-ho a l'article: "Nuevos soldados en la base de instrucción del XVIII Cuerpo de Ejército", *Avanzar: XVIII Cuerpo de Ejército*, núm. 4, 10 diciembre 1938, pp. 14-15.
47. *La Vanguardia*, diumenge 30 d'octubre de 1938, p. 5.
48. Hi participaren esportistes de la base i atletes d'altres unitats militars. Realitzaren exercicis gimnàstics, curses, llançaments de granades, lluita de cordes i un partit de futbol entre l'equip de la base i el de la Intendència de Calaf. Tot seguit un equip de noies del "Comité Català pro Esports Popular" realitzà exercicis de gimnàstica rítmica i diverses proves d'atletisme. Hi participaren, entre d'altres, les atletes Torremadé, Saltó, Valls, Manzano i les germanes Andreu. El festival finalitzà: "*con recitales y cantos ejecutados por la tropa y unos ballets catalans por las muchachas de la Comisión Femenina d'Ajut al Combatent, terminando con un lucido baile*", *La Vanguardia*, dissabte 3 de setembre de 1938: 9.
49. Un cop més l'esport estava present mitjançant un partit de futbol que guanyà l'equip de la base. Se'ls obsequià amb una pilota reglamentària donació pel Comitè local del Socorro Rojo. Durant el descans: "*se celebró un concurso de montaje y desmontaje de mortero, fusil ametrallador y ametralladoras. Los premios se los llevaron los soldados Ataul Herranz, Augusto Oller, J. Pons, R. Pons, Francisco Pedro y Manuel Felip*", *La Vanguardia*, dijous 20 d'octubre de 1938: 4.
50. Varela, Maria (2002): "La memòria de la Guerra Civil perdura a Pujalt", *La veu de l'Anoia*, 1047: 69.

51. El fill del comandant Gonzalez recorda com un bon dia va sortir de la base atret pel soroll de trets. Va arribar a un camp de tir on un grapat de soldats tombats a terra feien pràctiques de tir. Quan va aparèixer el crit d'un soldat els va fer parar. Jacques Gonzalez es va quedar petrificat. Un capità es dirigí a ell i el va fer pujar a un cotxe que el traslladà fins a l'entrada de la base. Des d'aleshores el jove vailet decidí no atansar-s'hi més.³⁶³ González, Jacques (2002): *La tour de Lagestère*, Anglet, Atlantica: 150-151.
52. Abans de la guerra era la casa més vistosa de la població —una casa burgesa com la recorda Jacques Gonzalez— i estava ubicada a l'entrada de Pujalt³⁶⁵. Sembla ser que els militars van fer marxar els propietaris (Juanito i Blanca) per instal·lar-s'hi.
53. Del major Collantes només en tenim una notícia; va ser cridat a presentar-se urgentment a la Comandància Militar de Barcelona a inicis de 1938 (*La Vanguardia*, 23 de març de 1938: 10).
54. Tal i com pot comprovar-se en l'article "La tasca cultural de la 27 Divisió", *Horitzons. Òrgan del Partit Socialista Unificat de Catalunya*, 65, 18 de juny de 1938: 7.
55. Quan arribà a Pujalt l'impactà notablement les moltes comoditats que varen rebre. No n'estaven acostumats. Podien escollir què volien menjar i hi havia pastís. Tenien una persona dedicada exclusivament al seu servei. Menjaven en una de les habitacions de la casa. A la del costat ho feien els seus pares acompanyats per diversos oficials. La seva mare era l'única dona. El pare estava molt content per veure's rodejat per la seva família, però alhora eren un problema per a la base.
56. Segons les informacions arxivístiques el nombre d'oficials i soldats destinats a cada base era de 49. Dissortadament no hem pogut, ara per ara, afirmar-ho per al cas de Pujalt. Dades extretes de AGMAV, legajo 473, carpeta 2, documento 6 i CRAI, Fons José del Barrio, Caixa 2(1)a, document núm. 24: instrucciones sobre reorganización, 1 octubre 1938.
57. Inspirant-se en les "Estampas de Castelao" Olivé va escriure un seguit de poesies de crítica al franquisme. Fa uns anys l'ajuntament de Pujalt en va una reproducció facsímil.
58. En totes les cases hi pernoctaven oficials: a can Lluç, per exemple, tenien un que era d'Olesa i la dona el venia a veure algunes temporades. A can Casel hi tenien el tinent Llongueras — que havia fet de Crist a la Passió d'Olesa i que s'encarregava de coordinar el batalló d'obres i treballs de la base— i el comandant Jaume Cases.
59. *La Veu de l'Anoia*, divendres 27 d'abril de 2007, p. 8.

Imatges

Mapa 1. Principals ubicacions dels equipaments militars a Pujalt

1. Església de Sant Andreu (Hogar del Soldado)
2. Casanova (casa on vivia el comandant de la base).
3. Parc mòbil i taller de reparació de vehicles.
4. Cobert de cal Solé (intendència).
5. Corral de la Mundeta (magatzem de roba).
6. Cal Franquesa (hospital de la base).
7. Capella de la Puríssima Concepció (Hi assajava la banda de la base).
8. Rectoria (primera casa dels refugiats i oficines militars).
9. Cal Serra (escoles abans, durant i després de la Guerra Civil).
10. Plaça de Dalt (refugi antiaeri).
11. Cal Paraire (presó).
12. Castell de la Mota (punt d'observació i defensa antiaèria).
13. Serradora.
14. Ajuntament.
15. Cal Casteller (S'hi feien classes d'alfabetització per als soldats).
16. Cal Solé Vell (Sabateria).

Mapa 2. Espais de la base, fora del recinte urbà.

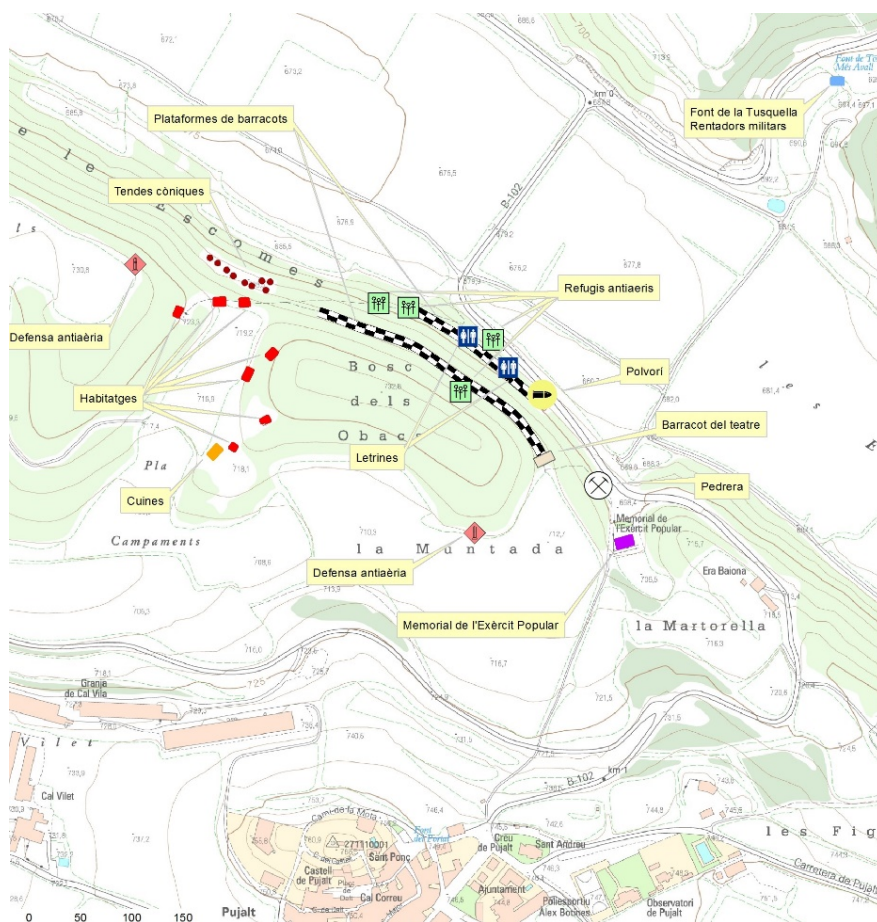
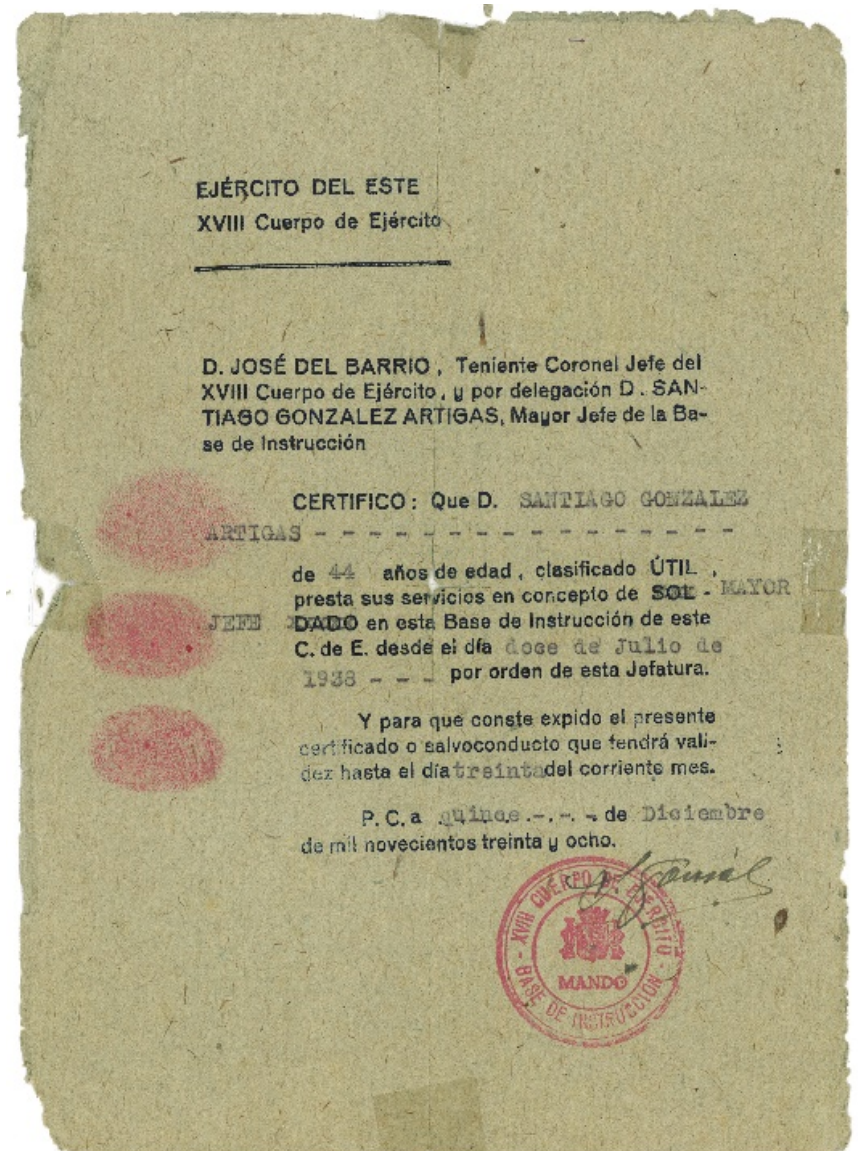

Figura 1. Tendes còniques o suïsses.

Figura 2. Document en què es designava González com a cap de la base de Pujalt.

Bibliografia

- Aguadé i Sordé, Jaume (2004): *El diari de guerra de Lluís Randé i Inglès. Batalles del Segre i de l'Ebre i camps de concentració (abril 1938-juliol 1939)*, Cossetània Edicions, Valls.
- Besolí, Andreu (2003): "La recuperació i divulgació del patrimoni de la guerra civil a Catalunya: el centre d'instrucció de l'exèrcit popular a Pujalt (Anoia, Barcelona)", *Ebre 38. Revista Internacional de la Guerra Civil*, 1: 117-124.
- Carbonell i Fita, Pere (2002): *Entre la vocació i el deure. Un estudiant de mestre a l'artilleria de l'exèrcit popular (1936-1939)*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona.
- Cardona, Gabriel, (1996): "Milicias y Ejércitos", a DDAA, *La Guerra Civil Española*, vol. 10. *Milicias y Ejércitos*, Folio, Barcelona.
- Closa Salinas, Francesc (2004): "La base d'instrucció de l'exèrcit republicà a Pujalt: 1938-1939", *Revista d'Igualada*, 18: 22-37.
- (2008): "La instrucció militar republicana durant la Guerra Civil Espanyola (1937-1939): El cas català", *Ebre 38. Revista Internacional de la Guerra Civil*, 3: 119-140.
- (2015): "La presència militar a l'Urgell durant la guerra civil espanyola. L'escola d'oficials i comisaris de Tàrrrega", *URTX*, 29: 105-119.
- (2018): *Pujalt i la base d'instrucció del XVIII cos d'exèrcit (1936-1939). Canvis, ruptures i continuïtats*, Universitat de Lleida, Lleida.
- Coletas, R (1997): *Pujalt, treball manuscrit inèdit*, 1997.
- González, Jacques (2002): *La tour de Lagestère*, Anglet, Atlantica.
- (2009): "En los meandros del exilio", *Memòria antifranquista del Baix Llobregat*, 5: 22-23.
- Parera i Parera, Magí (2006): *Del solc a la trinxera. Diari de guerra (1938-1939)*, Ajuntament de Subirats, Vilafranca del Penedès.
- Pascual García, Sònia (2009): "Actuacions arqueològiques a la Base d'Instrucció Militar del XVIIIè Cos de l'Exèrcit Popular de la República (campanyes 2005-2006 i 2007). Pujalt (Anoia)", *Miscel·lània Aqualatensia*, 13: 439-462.
- (2010): "La guerra civil espanyola i el seu patrimoni: exemples de les intervencions arqueològiques a la demarcació de Barcelona i de Lleida", *Ebre 38: Revista Internacional de la Guerra Civil*, 4:145-162.
- Sagués, Joan (2003): *Una ciutat en guerra. Lleida en la guerra civil espanyola (1936-1939)*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona.
- Salas Larrazábal, Jesús (1973): *Historia del ejército popular de la República*, Editora Nacional, Madrid.
- Varela, Maria (2002): "La memòria de la Guerra Civil perdura a Pujalt", *La veu de l'Anoia*, 1047, Igualada: 67-69.

Autoria: El present treball ha estat conceptualitzat i escrit per Francesc Closa Salinas. L'autor ha llegit i està d'acord amb la present versió del manuscrit.

Conflictes d'interès: L'autor declara no tenir cap conflicte d'interès.

Copyright: © 2021 de l'autor. Presentat per a una possible publicació d'accés obert sota els termes i condicions de la llicència Creative Commons Attribution (CC BY) (<http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).